

груп на загальні та вузькогалузеві питання тогочасної дійсності. Крім того, простеживши динаміку кількісної зміни у часі того чи іншого типу видання, можна зрозуміти загальні тенденції взаємодії центральної та місцевих цензурних установ із пресою, домінування того чи іншого адміністративного або судового важеля впливу на періодику вказаного регіону.

Метою статті є аналіз основних груп джерел з вивчення історії періодичного друку Слобожанщини та виділення основних етапів його становлення, зміни тематичної спрямованості та меж політико-правового поля, в якому він функціонував. Адже дослідження історіографії пропонованої проблеми від XIX ст. доводить, що до сьогодні вже з'ясована значна частина питань, пов'язаних з історією регіонального періодичного друку. Так, у вивченні преси Слобожанщини накопичений значний масив наукових досліджень, які стосуються різних аспектів проблеми. Однак вони не охоплюють її загалом, оскільки дотепер послідовно не представлені передумови виникнення регіональної преси, особливості її розвитку та функціонування, не розкрито її місце і роль у суспільному житті губернії. Це зумовлює ряд чинників, зокрема відсутність послідовного та різнопланового вивчення цього питання та спеціальних праць із окремих його складових; традиція вивчення найбільш прогресивних, великих та впливових видань; брак індивідуального бачення генези періодичного друку на місцях; відсутність загальної періодизації та класифікації періодику та достатньо повного переліку видань. Це призводить до неповної та навіть викривленої картини розвитку регіонального періодичного друку.

Для нашого дослідження найважливішою групою джерел є регіональні періодичні видання, які виходили у Слобідсько-Українській (Харківській) губ. впродовж XIX – початку XX ст. На початковому етапі становлення місцевої преси (перші десятиліття XIX ст.) її лише умовно можна вважати джерелом щодо вивчення питання становлення і розвитку періодичного друку регіону. В перших виданнях, що мали, здебільшого, академічну, теоретичну спрямованість, масова інформація як різновид соціальної була обмежена як цензурними нормами, так і загальним низьким рівнем освіченості місцевої громади («Харьковский еженедельник», «Украинский журнал») [1]. Вона носила несистемний, випадковий характер і орієнтувалися на учбово-викладацький та адміністративний апарат тогочасної Харківської навчальної округи. Однак, незважаючи на це, навіть за умов обмеженого інформаційного простору, видання несли у собі інформаційну, просвітницьку функцію.

У перших газетах, особливо у «Харьковских известиях» [2], простежується прагнення створити мережу власних кореспондентів і надати комерційну основу виданню, розширивши відділ оголошень. У вступних статтях редакторів новостворених видань, як правило, пояснювалися мотиви їх появи, програмні засади та склад редакторсько-видавничого колективу. Поява у різний час, починаючи з 1880-х рр., видань різної фахової спрямованості [3–7], засвідчила й загальні зміни в економічній структурі держави, так і господарську специфіку регіону. Поява ж на початку XX ст., раніше неможливої, сатиричної [8–9], україномовної [10–11], профспілкової [12–13] і політичної [14] преси свідчила й про зміни у суспільній свідомості, формування громадянської позиції, загострення національного питання. Все це розширювало функціональні межі періодичного друку, надаючи йому можливість, окрім інформаційної, виконувати організаційну, ідеологічну, культурну, розважальну та рекламну функції.

Часто на сторінках загальної та спеціальної преси вміщувалися оголошення про започаткування, умови

діяльності та підписку на нові періодичні видання, а статистичні відділи містили відомості про загальну кількість, періодичність та передплатну ціну як на столичні, так і на місцеві видання, а також перелік друкарень, друко-літографій, їхні адреси та власників. Розширення програмних меж «Харьковских губернских ведомостей» (далі – ХГВ) [15], особливо в епоху реформ Олександра II та буржуазно-демократичних перетворень початку XX ст. надало змогу не лише друкувати перелік періодичних видань Харкова за окремі періоди, а також, висвітлюючи журнальну та історичну літературу минулого, характеризувати праці О. Потебні, І. Срезневського, М. Сумцова, А. Лебедева, твори яких ставали окрасою місцевої періодичної преси.

Період цензурної реформи 1905–1906 рр. і масове заснування нової вільної преси знайшли свій вияв у нестримній хвилі повідомлень щодо новоствореної місцевої періодику, якими рясніли шпальти великих регіональних видань (ХГВ, «Южного края», «Утра») [16, 17]. Паралельно з цим, майже відразу з'явилися повідомлення щодо призупинення або закриття того чи іншого видання, з поясненням причин, терміну дії та посиланням на відповідні нормативні акти. Причому характер видання можна простежити під час дебатування з іншими виданнями стосовно гострих суспільних питань або порівнюючи висвітлення тотожного матеріалу на шпальтах декількох місцевих видань (цим характеризувалася діяльність проурядових ХГВ та приватних прогресивних «Южного края», «Харьковского листка» та «Утра») [18].

Знайомлячись із повідомленнями щодо відставки того чи іншого редактора періодичного видання та порівнюючи кількісне і якісне переважання певного матеріалу у наступних випусках, стають зрозумілими погляди редакторсько-видавничого корпусу, а відтак, зміни у політичній кон'юнктурі та актуальній спрямованості висвітлюваного матеріалу (насамперед це стосується урядової та відомчої преси). Крім того, на сторінках преси, особливо прогресивно налаштованої, висвітлювалися актуальні питання щодо реформування системи друку в країні, оновлення окремих старих («Вера и разум») і вихід нових радикально налаштованих духовно-релігійних видань («Церковная газета»).

Із настанням періоду реакції (1907–1909 рр.), почала з'являтися інформація щодо штрафних санкцій, накладених на ті чи інші видання. Хоча, порівнюючи ці відомості з архівними звітами, стає зрозумілим побоювання преси за власне майбутнє, через що регулярність появи такої інформації на її сторінках незрівнянно менша від реальної кількості.

У спеціальній пресі (сільськогосподарській, кооперативній тощо) нерідко зустрічаються цінні огляди загальнодержавної періодику цієї ж типологічної групи, з переліком найменувань, читацькою аудиторією та специфікою висвітлюваного матеріалу. Більш того в деяких господарських часописах практичного спрямування, орієнтованих на сільськогосподарські товариства або селянські кооперативні спілки, подавався перелік, рекомендованої для ознайомлення, загальної та фахової періодику.

Характерною ознакою преси ліберальної, а згодом і соціалістичної спрямованості, особливо з початком Першої світової війни, стала, після огляду цензора, поява порожніх місць там, де раніше був, заборонений військовою цензурою, текст. Таке вилучення могло переривати логічно завершену фразу і залишати на її місці уривки речення.

Зовнішня характеристика преси (якість паперу, фарби, шрифти, граматичні помилки, а для іншомовної

преси – наявність чи відсутність відповідного якісного технічного оснащення) дозволяє зробити висновки щодо матеріально-технічної бази видання, його фінансових можливостей та перспектив.

Протягом більш ніж сторічної історії існування дореволюційної преси Харківської губ., на її теренах побачили світ понад 200 газетних та журнальних видань. Умовно поділяючи ці роки на три етапи (за принциповими змінами у законодавстві про цензуру, загальними змінами в економіці та специфічними особливостями соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку краю), можна виділити особливості загальноінформаційної значущості преси для регіону, зокрема щодо вивчення цього питання.

Наступну групу джерел стали законодавчі акти російського самодержавства, головним чином законодавство про пресу, цензурні статuti і розпорядження, окремі імператорські укази, циркулярні пропозиції міністрів народної освіти та внутрішніх справ, тимчасові правила щодо друку, законодавчі постанови у сфері друку, уложення про кримінальні та виправні покарання. Матеріали і документи щодо діяльності цензурних органів досить добре вивчені дослідниками. Виходячи з цього, завдання аналізу зводилося до вияву впливу цензурного законодавства на встановлення цензури на місцях, коливань у цензурній політиці відносно провінційної преси. Особливої уваги заслуговують циркулярні пропозиції, розпорядження щодо друку МНО та МВС, які за різних часів мали одноосібні або обмежені повноваження щодо цензурування періодичних видань та регламентації діяльності друкарень, друку-літографій та роздрібної торгівлі пресою.

Цензурні статuti (1804, 1826 рр.) як законодавчі зведення, що стосуються певної сфери управління, та Тимчасові цензурні правила (1862 та 1865 рр.) дають змогу простежити трансформацію поглядів уряду на коло дозволених і заборонених питань, акцентування уваги на тих чи інших сферах діяльності преси, залежно від соціально-економічного та зовнішньополітичного становища країни. Зазнавало змін навіть плування самого визначення цензури, а відтак, посилення або послаблення відповідного тиску останньої. Як цензурні статuti, так і Тимчасові правила щодо почасових видань і цензури є найбільш інформативними законодавчими актами у галузі періодичного друку: вони визначають мету, повноваження, коло діяльності цензури та її установ, склад столичних і місцевих цензурних комітетів, порядок призначення і звільнення їх чиновників, порядок діловиробництва (листування, звітність, розгляд періодичних творів, заборона або схвалення матеріалів тощо), права та обов'язки цензорів та видавничо-редакторських колективів, діяльність поліції відносно друку. У суворому цензурному статуті 1826 р. визначалися ще й вимоги до видавця та редактора запланованого видання, зокрема відданість монархічним ідеалам і загальна благонадійність.

Джерелом для комплексного вивчення становища періодичної преси певного періоду служать «Законы о печати: собрание действующих законодательных постановлений про печать, разъяснённых по решениям кассационных департаментов Сената и циркулярами министра внутренних дел» [19], матеріали яких вибірково охоплюють найбільш значущі законодавчі акти та постанови стосовно урядової політики щодо друку від початку – до 1870-х рр., а також висвітлюють обов'язки МВС та місцевої адміністрації відносно преси, поштовий статут. Хоча найголовніше, що у збір-

ці вміщені Уложення про покарання 1866 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1885–1891 рр., 1912–1914 рр. та Узаконавання і розпорядження у справах друку 1878 р. Як різновид законодавчого кодексу вони не лише систематизували законодавчий матеріал, зведений у зібраннях державних законів, але й простежили його переробку і трансформацію. Тому дають змогу простежити основні напрями урядової політики щодо регламентації діяльності преси постреформової доби, а саме перелік злочинів у галузі друку, умови призначення покарання, видозмінені обов'язки кожного цензурного органу, а також статут кримінального судочинства із описом злочинів та установ, до чийх обов'язків належало порушувати переслідування через злочини та проступки у галузі періодичного друку.

Значно розширюють перспективи дослідження проблеми взаємовідносин провінційної преси і цензурних органів маловідомі матеріали архівних фондів. Численний комплекс джерел, що всебічно характеризують методи управління пресою, становлення місцевих цензурних установ, знайшли відображення у документах фонду № 3 (описи 132, 192, 55, 248, 275, 277–279), які містять міністерські приписи, зокрема МВС, Державного архіву Харківської обл. (далі – ДАХО). Описи №№ 280–282 цієї ж установи містять циркуляри харківського губернатора, що характеризують регуляторну політику місцевої адміністрації щодо губернського періодичного друку.

Ставлення до періодики місцевої адміністрації, ступінь її впливу на розвиток періодичних видань, форми і методи впливу на пресу можна простежити на основі численних документів, що зберігаються у фонді 3, описах 283–285. Фонди ДАХО щодо клопотання про заснування видань, дають змогу відтворити анкетні дані редакторів і видавців, їх професійну та соціальну приналежність, освітній ценз, громадянство. Ці відомості доповнювалися інформацією (іноді несприятливою для прохача) про політичну благонадійність, наявність кримінального минулого, моральні якості та час проживання у Харкові, яку в триденний строк зобов'язана була надавати канцелярія місцевого поліцейського. Майже 4 тис. справ демонструють листування різноманітних столичних і місцевих установ щодо дозволу, призупинення або закриття окремих найменувань періодичної преси.

Враховуючи, що суб'єктом управління всією пресою регіону був із 1898 р. харківський окремий цензор, вагомим значенням набувають матеріали фонду № 1680, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві. У цьому фонді знаходяться біля 400 справ, що стосуються діяльності канцелярії харківського окремого цензора (1898–1905 рр.), згодом перейменованого на харківського інспектора у справах друку (1905–1917 рр.) і розвитку періодики губернії. До цього фонду належать також справи діловиробництва чиновника особливих доручень харківського губернатора, що наглядав за місцевим друком, бібліотеками і друкарнями з 1880 – до 1897 рр. Його матеріали охоплюють річні статистичні звіти харківського інспектора у справах друку щодо кількості існуючих видань, повідомлення цензорів про заборону видань українською мовою, про заснування у Харкові посади окремого цензора із внутрішньої цензури, обсяги та накладки, щорічні списки друкованих видань, про дозвіл і заборону періодичних видань, репресії проти редакторів і видавців. Деякі справи цього фонду стосуються безпосередньо діяльності харківської інспекції у справах

друку, її штату, зарплатні, умов праці. Регулярні звіти дозволяють простежити еволюцію цієї установи у часі, відтворити імена її співробітників, що досі не робилося.

Отже, місцева періодична преса, яка посідає провідне місце в джерелознавчій базі нової та новітньої історії, надавала різнопланову інформацію документального, поточно-хронікального, особистісного характеру. Оперативність її подачі та безпосередність відображення посилюють цінність преси як джерела та перетворюють її на осередок різнопланової інформації кінця XIX – початку XX ст. Вона містить значний масив матеріалу відносно динаміки функціонування та регламентації діяльності щодо самої періодичної преси регіону. Її умовно можна поділити на офіційну (щодо виходу або закриття якогось видання), подієву (відносно змін редакторів, власників, штрафів, нових рубрик), довідкову та рекламну (передплатні оголошення з умовами виходу та адресами контор і редакцій, а також перелік губернської періодичної преси), публіцистичну (коментарі щодо урядової політики або дискусійних питань у галузі періодичного друку, заочні дебати між опонентами видань протилежної політичної спрямованості).

Коло документів, які складають джерельну базу дослідження, дає змогу простежити еволюцію законодавчої бази щодо регулювання діяльності місцевої періодичної бази, трансформацію організаційно-бюрократичних засад її функціонування, визначити політичну кон'юнктуру та неофіційні відносини між урядовцями різних рангів стосовно розвитку провінційного і столичного періодичного друку.

1. *Український журнал*. – 1825.
2. *Харьковские известия*. – 1817. – № 12.
3. *Агрономический журнал*. – 1913. – Кн. 3, 8.
4. *Вестник ЮЖД*. – 1911. – №№ 1–49.
5. *Горно-заводской листок*. – 1888. – №№ 1–35.
6. *Промышленное садоводство и огородничество*. – 1899. – №№ 1–30.
7. *Торгово-промышленная Россия*. – 1906. – №№ 1–12.
8. *Штык*. – 1906. – №№ 1, 2.
9. *Настоящее жало*. – 1906. – №№ 1–50.
10. *Порада*. – 1906. – Ч. 1–2.
11. *Слобожанщина*. – 1906. – № 1.
12. *Голос труда*. – 1908. – №№ 1–3.
13. *Кооперативное слово*. – 1916. – №№ 1–12.
14. *Волна*. – 1905. – №№ 1–3.
15. *ХГВ*. – 1862. – №№ 4, 6, 19.
16. *Южный край*. – 1880. – 13.12, 17.12.
17. *Утро*. – 1907. – №№ 34–326.
18. *Харьковский листок*. – 1900. – №№ 1–255.
19. *Законы о печати: собр. действующих законодательных постановлений о печати, разъясненных по решениям кассационных департаментов Правительствующего Сената и циркулярам министра внутренних дел*. – СПб., 1875.

Miroshnichenko S.V. Sources-specific aspects of researching the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province periodic printing in the XIX – the beginning of the XX. The main group of the history sources about the periodic printing in the Slobidsko-Ukrainian (Kharkiv) province in the XIX – the beginning of the XX century: the periodical press; the legislative acts of the government about the press, the materials of the Central and local censorial bodies; the documents of the local administration. Are determined the difficulties in the working with the history sources and the factors causing them. The author described the main stages of the local press formation, the changing in its thematic focus, that enhances the functional boundaries of the information field, in which it operated.

Key words: mass information, the professional press, the functions of the periodical press, the external characteristics of the publications

І. М. Петренко

ЕПІСТОЛЯРНІ І МЕМУАРНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЄЛИЗАВЕТИ МИЛОРАДОВИЧ

У статті досліджено епістолярні і мемуарні джерела в історії суспільно-політичної діяльності відомої громадської діячки Є. Милорадович.

Ключові слова: Є. Милорадович, епістолярні і мемуарні джерела, громадська діяльність

Єлизавета Іванівна Скоропадська-Милорадович – відома постать в історії України і Полтавщини. Вона була активною учасницею суспільно-політичного руху, благодійницею і громадською діячкою. Її життя було позначене перевагою найвищих громадських ідеалів, спрямованих на розбудову національної самобутності. Графиня була свідомою українкою, брала активну участь у діяльності полтавської громади, створенні недільних шкіл, виданні книг українською мовою. Вона стала також одним із фундаторів НТШ у Львові, яке тривалий час вважалося Українською Академією наук.

Дослідники діяльності Є. Милорадович наголошували на вагомій ролі джерел особистого походження (епістолярного та мемуарного характеру). Зокрема це відзначено на сторінках праць С. Половнікової й О. Коваленка, які відзначили цінність 20 листів графині до племінника Григорія. Вони демонструють її переживання, світогляд і виступають важливим джерелом для вивчення біографії громадської діячки та її праці у сфері української культури [1]. Т. Демиденко присвятила розвідку висвітленню ролі Є. Милорадович у контексті просвітницької діяльності полтавської громади. Історик з'ясувала походження видатної краянки, особливості формування її світогляду, родинне оточення, зосередивши увагу на аналізі культурницьких досягнень [2]. С.Руда [3] і Л.Смоляр [4], аналізуючи участь жінок у роботі наукових товариств і громад, указали на провідну роль графині в українському суспільно-політичному русі. Метою цієї статті є з'ясування значення епістолярних і мемуарних джерел для дослідження громадської діяльності Є. Милорадович.

Одними з основних є матеріали особистого походження (мемуари, щоденники, епістолярна спадщина). Мемуари залишили люди, котрі безпосередньо спілкувалися з графинею. Так, український громадсько-політичний діяч, композитор, педагог і журналіст А. Вахнянин залишив унікальні відомості про Є. Милорадович. «Спомини з життя» опублікував у Львові, вже після його смерті, філолог-славіст, мовознавець і громадський діяч К. Студинський. Саме на його прохання А. Вахнянин і написав ці мемуари. У передньому слові К. Студинський підкреслив важливість цього документа. У «Споминах з життя» композитор розповів історію їхнього знайомства, назвав Є. Милорадович «українською патріоткою» [5, 94], проаналізував діяльність західноукраїнської інтелігенції.

Цінні відомості залишила й українська письменниця, драматург, публіцист Олена Пчілка (О. Косач) [6]. Є. Милорадович просила її написати щось для полтавського аматорського театру. Так, з'явилася п'єса «Сужена – не огужена». Також Олена Пчілка, пишучи біографію свого брата М. Драгоманова, котрий був членом полтавської громади, згадувала, що Єлизавета Іванівна влаштувала «любителські спектаклі» [7].

Важливим різновидом джерел особового походження є щоденники. Їх цінність полягає у тому, що вони створюються за «гарячими слідами» подій, нерідко у